

В статті аналізуються отчеты высших специальных учебных заведений, переписка, протоколы заседаний учебных советов вузов, правила и программы занятий и другие документы по истории высшего специального образования на Украине в конце XIX — начале XX в.

Ю. А. Пінчук

ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ КОЗАЦТВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В статті висвітлюються погляди відомих вітчизняних учених, зокрема М. С. Грушевського, М. М. Покровського, М. І. Яворського з деяких питань історії козацтва на Україні.

Щодо ролі козацтва (маємо на увазі погляди на козацтво як на лицарство, його місце в рушійних силах Визвольної війни тощо) читає більш-менш обізнаний з поширеними концепціями дворянсько-буржуазної та радянської історичної науки. Проте безсумнівний інтерес становлять погляди тих вчених, що творили на зламі двох епох. Серед них зокрема потрібно назвати М. С. Грушевського, М. І. Яворського, чия творчість становить своєрідний етап між двома історіографічними напрямками: дворянсько-буржуазним та радянським.

Своєрідність погляду М. С. Грушевського на козацтво зумовлювалася тим, що він дотримувався ідеалістичного в цілому принципу, за яким головним змістом соціальних рухів в історії України доби феодалізму була релігійно-національна боротьба за національні інтереси та державність українського народу, а вже потім — їх класова сутність. Хоча згаданий тут принцип займає перше місце в історичній концепції М. С. Грушевського, проте він не лежить на поверхні в його творчій спадщині, а існує в ній разом з іншими історико-філософськими засадами. Тому в працях вченого майже відсутні виразні заперечення відносно того, що визвольний рух на Україні, зокрема найширших верств козацтва у середині XVII ст., розвивався на економічній основі. Цей дослідник вважав, що у переддень визвольної війни 1648 — 1654 рр. енергія українського козацтва, залишивши осторонь церковні й національні інтереси, звертається виключно до здобування «козацького хліба», до розширення козацького володіння на Україні, до збільшення кількості козаків¹.

М. С. Грушевський у цілому визнавав, що селянство та панство перебували в антагоністичних відносинах. Проте в історії українського народу цей антагонізм набув, на думку вченого, особливої гостроти й нестерпної болючості; така винятковість зумовлювалася тим, що згадані відносини на Україні начебто існували загалом між українським селянством і польським панством. Отже, вважає вчений, слід ніби вести мову про контраст «народності панської» та понево-

леної, віри і культури привілейованої — з одного боку, пригніченої, приниженої — з іншого. Як бачимо, погляди історика не вільні від деякого нальоту ідеалістичної історіографії і потребують критичного сприйняття. Викає також сумнів твердження М. С. Грушевського про те, що до всіх станів українського народу чинилися утиски й на них усі українські люди однаково відгукувалися².

За М. С. Грушевським, в українському суспільстві на кінець XVI — першу половину XVII ст. майже зникає шляхетський стан і залишається лише безголоса народна маса, яка була позбавлена будь-якого впливу та значення у суспільному житті. Особливо це стосується західної України, населення якої, за висновком цього дослідника, втратило можливість самооборони. Тому єдиним борцем за культурні й національні інтереси української суспільності виступають українські елементи східної України, під якими М. Грушевський вбачав козацтво, яке напередодні подій 1648 — 1654 рр. залишалось, як він намагався довести, захисником всього українського, або руського народу³. Узагальнюючий висновок М. С. Грушевського щодо місця і ролі козацтва в історії України з точки зору сучасної науки, безсумівно, хибний, хоча в дечому й оригінальний: козащина — це озброєний український народ, її інтереси певною мірою співзвучні прагненню мас та привілейованих верств українського населення — шляхти, міщанства, духовництва⁴. Хибний тому, що применшено значення найбільшого класу-стану феодального суспільства — селянства та його спільників у соціальній боротьбі; оригінальний — у підході до козацтва на певному історичному етапі (середина XVII ст.) як до козащини, тобто озброєного українського народу.

Суттєво відрізняються погляди М. М. Покровського — автора загальновідомої п'ятитомної «Російської історії з найдавніших часів» (М., 1909 — 1914) та багатьох інших праць, в яких порушено і висвітлено на марксистських засадах, з позицій класової боротьби і вирішальної ролі народних мас у розвитку суспільства ряд важливих питань з історії України доби феодалізму. Зокрема, вчений простежив таке унікальне явище, як єдність історичного розвитку російського й українського народів, дослідив їхню спільну боротьбу проти агресії магнатсько-шляхетської Польщі та рух за возз'єднання України з Росією, роль козацтва у цих подіях тощо. Для М. М. Покровського як історика характерний особистий погляд на явища, підкреслення не тільки загальних закономірностей, а й визнання своєрідних рис в історичному розвитку Росії, України та Польщі. Завдяки цьому йому вдалося проникнути у сутність того, що на відміну від міщанського шару Російської держави міщанство України мало свою церковну організацію — «братства». Вони активно виступали проти «унії» та її «казенної церкви», за що зазнали утисків, які, в свою чергу, штовхали міщан у бік «холопської» революції. На думку вченого,

© Ю. А. Пінчук, 1991

православна віра зробилась прапором цієї останньої, а Київська духовна академія — її розумовим осередком. М. М. Покровський спромігся дійти до цінного висновку: козаки і селяни на Україні, таким чином, не тільки страждали від гноблення «панів» — поміщиків та поміщицького уряду, але мали й готове, зрозуміле для себе виправдання свого повстання проти цього гноблення⁵. Отже, історик вніс значний особистий вклад у постановку і часткове вирішення питання щодо ідейних витоків та ідеологічного забезпечення визвольного руху селянсько-козацьких мас України.

М. М. Покровський також розглянув соціально-економічне і правове становище різних суспільних груп і прошарків України кінця XVI — першої половини XVII ст. і довів, що перед лицем спільного ворога — магнатсько-шляхетської Польщі — відбувалось їх згуртування, тобто йшов процес консолідації соціальних верств на основі ідеї звільнення від іноземного панування. Значним поступом є оцінка цим вченим визвольної війни українського народу проти іноземної агресії: національна за формою, національно-релігійна за своєю ідеологією, у свідомості самих тих, хто боровся, боротьба ця була по суті соціальною⁶.

М. М. Покровський зробив спробу розкрити зміст соціальної боротьби, що точилася в той час на Україні, прийшов до досить своєрідного висновку. На його погляд, боротьба тоді відбувалася між двома типами колонізації, що знайшли втілення в двох суспільних групах: козацтві (при цьому слід зазначити, що М. Покровський схильний був розцінювати козацьку земельну власність як буржуазну), з одного боку; великому землеволодінні — з іншого. Оскільки перше, вважав вчений, рекрутувалося переважно з «людей руської мови» та православної віри, а представниками другого були «люди польської мови» і польської культури (католицизм ж у Польщі цієї епохи стало чимсь на зразок станової релігії усіх людей «порядного суспільства» і «доброго» походження), то національно-релігійна оболонка класової війни, яка тут відбувалась, була досить природна. Одночасно М. М. Покровський пояснював: те, що здавалось історикам релігійною перегородкою, насправді є соціальною, і релігійної боротьби в західній Русі не було до кінця XVI ст., так само, як не було національної. Не викликало боротьби й приєднання південно-західної Русі до Польського королівства, за Люблінською унією 1569 р. Історія цієї унії, вважав дослідник, являє собою надзвичайно повчальний приклад того, як під національним конфліктом приховується, по суті, соціальний⁷.

Не важко побачити, що існує принципова відмінність у акцентах щодо оцінки визвольного руху на Україні М. Грушевським та М. Покровським. Перший вважав головним змістом цього руху релігійно-національну боротьбу за національні інтереси та державність ук-

раїнського народу, другий — навпаки, що він був за своєю суттю соціальним.

На відзнаку від обох попередніх істориків зовсім по-іншому дивився на порушені тут питання М. І. Яворський. Передусім слід зазначити, що він був схильний до ідеалізації ролі української буржуазії, дрібнобуржуазних елементів та різних партій у соціальному розвитку, і це знайшло яскраве відбиття в його «Нарисі історії України»⁸. Така деяка упередженість М. І. Яворського вплинула на характер висвітлення в його працях питань історії України доби феодалізму. Зокрема, необхідно вказати на штучний поділ вченим території України на дві частини — західну і східну — за сумнівною ознакою: різного напрямку, неоднакової сили й темпу реакції населення цих частин проти магнатсько-шляхетського гніту. За твердженням дослідника, на західних землях протягом XVI — початку XVII ст. були відсутні значні заколоти, а мали місце лише «дрібні місцеві непорозуміння». Там, як намагався він довести, інертність та знесиленість цілком опанували міста; селянський стихійний рух, не маючи ні причин до повстань, ні ініціативи до заколотів, припинявся. Не так було на Україні східній, як вважає М. Яворський. Влада «магнатсько-шляхетської диктатури» ніяк не могла тут стати твердою і увесь час висіла в повітрі, готова кожної хвилини полетіти в прірву, бо мала своїм запереченням «козаччину»⁹. При цьому він намагається довести, що й на Подніпров'ї значні селянсько-козацькі повстання XVI ст. та й на початку XVII не мали ще ніякої ні політичної, ні економічної програми і були, немовби звичайні собі розрахунки козацьких старшин з магнатами східної України. Тому, на його думку, єдиною опорою козацтва в тих повстаннях була селянська та міщанська знать «боярського походження»¹⁰. Узагальнення вченого зводиться до того, що на західній Україні хоча й існувала стихія революції, проте для неї не знайшлося «класового ініціатора», через те сила її тільки залишилась в «потенції придушеної стихії». На Подніпров'ї зростав «ініціатор» революції, а саме, нова соціальна знать — козацтво, яка, за переконанням М. І. Яворського, рішуче простягла руку до влади, боролася за скасування «магнатсько-шляхетської диктатури», — хоча б для себе, за вільну займанщину землі, за вільну промислову та торговельну конкуренцію, коротко, за доведення «революції грошового господарства» до кінця¹¹. В «Короткій історії України» М. І. Яворського однозначно сказано: козацтво, ставши на чолі міщан і селян в боротьбі з шляхтою, зробило революційний переворот на Україні в XVII ст.¹²

Отже, М. І. Яворський, як бачимо, вдавався до ідеалізації ролі козацтва у визвольному русі на Україні, а якщо поглянути глибше, то й взагалі намагався зобразити цей клас-стан виключно провідною і рушійною силою суспільного розвитку на досить тривалому етапі феодальної доби. Він писав, що це були дійсно представники майбутнього аграрного та торговельного

капіталізму, які вирости на своїх дрібних «хазяйствах-промислах» в умовах найманої чи власної праці, що знали вже тоді ціну грошам¹³. Проте для більш повного розуміння поглядів цього історика слід детальніше зупинитись на характеристиці ним козацтва, його соціального складу, ставлення до інших класів-станів тощо. На думку вченого, з одного боку, козацтво одмежується різко від поспільства, хоча вміло використовує революційну стихію селянських мас для своєї мети; з другого боку, дбаючи тільки про своє упривілеювання лицарське перед загальною масою посполитих, в собі самому також різко відмежується від сірої маси лицарських новачків та джурів у окрему касту «товаришів». Товариші — це каста козацьких дуків-багатіїв, і для них рядове лицарство — це тільки робоча сила на їхніх промислах. Крім цього, М. І. Яворський показує, що існували суперечності й між іншими групами козаків — низовими й городовими. Одначе характеристика класової структури козацтва в цілому виглядає в творах вченого дещо розпливчастою. Він акцентує увагу на реєстровому козацтві, при цьому майже залишаючи осторонь його соціальний склад, і силкується виставити саме реєстрових козаків вирішальною суспільною силою в історичному процесі України XVII — XVIII ст. Визнання виняткової ролі за цією соціальною верствою, як вирішальною силою революційного процесу тих часів, очевидно, знадобилося М. І. Яворському, про що свідчить аналіз його праць, для обґрунтування концепції щодо лідерства дрібнобуржуазних елементів і куркульства в історії України XIX — початку XX ст. Дуже показовими в даному зв'язку є такі міркування цього історика: здобувши собі в результаті тривалої боротьби право громадянства разом з шляхетським землеволодінням, «козацький хуторець» ніяк не міг існувати поруч з магнатом; доводилося розвалити магнатський маєток до основи, даючи вільний простір розвитку «дійсно грошового» господарства. Реєстровець вичікував, щоб узяти магнатські посілости у свої хазяйські руки¹⁴. Така нагода, як показано у працях М. І. Яворського, трапилася під час визвольної війни 1648 — 1654 рр. (за термінологією даного автора, — «переможної, справжньої вже революції»).

Водночас слід підкреслити, що поряд з пропагандою історичної ролі реєстрового козацтва у творах цього вченого принижувалося значення селянства — найбільшого класу-стану феодального суспільства, котре зображувалося ним стихійною масою, що була нездатною до свідомої участі в соціальній, а тим більше у політичній боротьбі. Тут доцільно зазначити, що деколи в оцінці рушійних сил визвольної війни, акту возз'єднання України з Росією 1654 р. тощо М. І. Яворський відступав навіть від досягнень буржуазно-ліберальної історіографії середини XIX ст. Переконливою ілюстрацією щодо цього є розуміння цим істориком ха-

рактеру Переяславського договору. Він писав: «Який був зміст тієї умови, уявити легко. Це була умова реєстрового козацтва з московським дворянством для оборони дворянської революції на Україні від наступу селянських мас та від реакції з боку феодальних магнатів»¹⁵. Нарешті, потрібно зазначити, що М. І. Яворський майже не використовував у своїх працях новий історичний матеріал, а лише намагався відомі усім явища висвітлити у власних інтерпретаціях, які, на жаль, не завжди можуть бути визнані вдалими, хоча й ґрунтувалися вони на матеріалістичних засадах (на це багато років тому вже звертав увагу Д. І. Багалій¹⁶). Одночасно не слід применшувати значення застосування матеріалістичного методу для дослідження історичного процесу на Україні, в напрямку якого ще мала бути проведена в майбутньому велика наукова робота.

Від праць М. І. Яворського вигідно відрізняються наявністю в них нового фактичного матеріалу твори В. А. Фаворського, присвячені дослідженню історії церкви, діяльності братств та розвитку національного руху на Україні в XVI — XVII ст. Поряд з вивченням і висвітленням зазначених проблем вчений торкнувся деяких питань з історії козацтва. Становить інтерес його думка про класове споріднення козацтва і українського міщанства. Проте узагальнення В. А. Фаворського щодо характеру визвольної боротьби українського народу проти магнатсько-шляхетської Польщі, яка будімо відбувалась у формі національної боротьби двох класів — феодального і буржуазного, викликає заперечення. За В. А. Фаворським, збройна боротьба на Україні середини XVII ст. — це боротьба козацтва (буржуазного елементу) з польським феодалізмом, «бій панства з козацтвом», що, як зрозуміло, не можна визнати науково достовірним. Разом з тим у міркуваннях цього історика є чимало такого, чого не слід враз відкидати. Зокрема, цілком конструктивна, на наш погляд, думка про те, що гасла визвольного руху на Україні повинні були бути ширші, ніж вузько-класові козацькі інтереси. Необхідно було забезпечити допомогу руху широких селянських мас, усього українського суспільства. Ось чому з'являються гасла релігійно-національного визволення¹⁷.

Щодо порушених тут питань має власну позицію також і авторський колектив першого тому «Історії України» видання 1932 р.¹⁸ Ця позиція деякою мірою пояснюється вже самою назвою відповідного розділу даної книги: «Селянська революція 1648 р.» (автор Г. Карпенко). Як показано в цій праці, козацтво не було якоюсь окремою соціальною верствою населення, а являло собою соціально неоднорідну масу, що склалася переважно з вільного селянства, городян і дрібної шляхти. В зв'язку з тим, що економічна слабкість українського міста обеззброювала його як чинник у боротьбі з феодалізмом і диктатурою шляхти, воно виступало в XVII ст. лише як допоміжна сила в боротьбі се-

лянських мас із шляхтою, але не як її гегемон. Саме ж козацтво, як пояснюють автори, вже в кінці XVI ст. розпадалось на різко виявлені дві групи — низів «вільного» селянства і його верхів, що перероджувалися у велику феодальну знать — шляхту. Напередодні визвольної війни 1648 — 1654 рр. основна маса козацтва нічим, крім юридичної незалежності, не відрізнялась від покріпаченого вже селянства. І тут не було ніякої різниці поміж реєстровим і низовим козацтвом, тому єдиний поділ, який дійсно має під собою ґрунт в козацтві, це є поділ, як вважає Г. Карпенко, на масу козацько-селянську й на її старшину, яка при певних умовах могла переходити навіть до шляхетства. То й немає ніяких підстав розглядати козацтво в його масі як якусь окрему від селянства силу¹⁹. Виходячи з цього, а також з аналізу всіх інших основних соціальних верств суспільства повстання під проводом Богдана Хмельницького розглядається в першому томі «Історії України» як велика селянська революція²⁰. Таку ж саму думку спостерігаємо у книзі «Хмельниччина»²¹, в якій, щоправда, дуже спрощено охарактеризовано класи-стани українського суспільства взагалі, зокрема козацтва, висловлено ряд необґрунтованих зауважень на адресу Б. Хмельницького.

Як бачимо, викладені тут погляди ряду відомих, хоча й дещо забутих, істориків щодо місця і ролі козацтва в історії України не позбавлені суттєвих протиріч. Окрім цього, всі вони у порівнянні з сучасним науковим знанням в основному являють собою, так би мовити, учорашний день, що цілком зрозуміло. Водночас очевидним є й інше — сьогодні існує необхідність поглибленого дослідження історії козацтва на Україні, яка в останні десятиріччя майже випала з поля зору вчених і відображена у новітній історіографії передусім фрагментарно, а взагалі поверхово. З огляду на такий стан даного питання хотілося б сподіватися, що деякі оригінальні аспекти розглянутих у статті положень відіграють роль збуджувача думки у процесі подальшого наукового пошуку.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — 2-е вид. — Київ; Львів, 1922. — Т. 8, ч. 1. — С. 201.

² Грушевський М. Студії з економічної історії України. — К., 1918. — С. 83; Грушевський М. Історія України. — Київ; Відень, 1920. — С. 91; Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. — 6-е вид. — К., 1919. — С. 43.

³ Грушевський М. Історія України. — С. 98.

⁴ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI — XVII ст. — 2-е вид. — К., 1919. — С. 186, 206.

⁵ Покровский М. Н. Русская история в самом сжатом очерке. — Харьков; Киев, 1923. — С. 54.

⁶ Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. — 5-е изд. — М., 1923. — Т. 2. — С. 148.

⁷ Там же. — С. 149.

⁸ Яворський М. Нарис історії України. — К., 1923. — Ч. 1. Господарство натуральне. — 170 с.; К., 1924. — Ч. 2. Станово-шляхетське суспільство. Козацька революція. — 137 с.

⁹ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 66.

¹⁰ Там же. — С. 67.

¹¹ Там же. — С. 69.

¹² Яворський М. І. Коротка історія України. — 6-е вид. — Харків, 1928. — С. 46.

¹³ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 69.

¹⁴ Там же. — С. 86.

¹⁵ Там же. — С. 100.

¹⁶ Див.: Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — К., 1928. — Т. 1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. — С. 101.

¹⁷ Яворський В. А. Церква та національний рух на Україні в XVI — XVII ст. — Харків; Київ, 1929. — С. 79.

¹⁸ Історія України. — Харків, 1932. — Т. 1. Передкапіталістична доба. — 336 с.

¹⁹ Там же. — С. 106.

²⁰ Там же. — С. 108.

²¹ Дмитров А. Хмельничина: (Из истории классовой борьбы на Украине в первой половине XVII века). — М., 1934. — 64 с.

Одержано 12.10.1989 р.

В статті освещаются взгляды известных отечественных ученых, в частности М. С. Грушевского, М. Н. Покровского, М. И. Яворского, по некоторым вопросам истории казачества на Украине.

С. І. Білокінь

ВНЕСОК Ф. П. МАКСИМЕНКА ДО ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ТА КРАЄЗНАВЧОЇ БІБЛІОГРАФІЇ

Автор аналізує доробок Федора Пилиповича Максименка в розвитку історично-географічної та краєзнавчої бібліографії.

Новий етап у розвитку краєзнавчої бібліографії на Україні почався з 1917 р. Перший Всеукраїнський з'їзд по вивченню виробничих сил і народного господарства (1924) розглянув проблему використання бібліотечної мережі для налагодження краєзнавчої роботи. Значну роль відіграла в цьому Вінницька філія Всенародної бібліотеки України (ВБУ), де було організовано Кабінет Поділлязнавства й видано серію праць, що склали «Енциклопедію Поділлязнавства», а також покажчик «Часописи Поділля». Протягом перших пореволюційних років з'явилися нові праці Д. Чернявського, К. Дубняка, Ф. Максименка, В. Рот та ін.¹ Відгукнувшись на настанови Всеукраїнського з'їзду у 1925 р., ВБУ влаштувала виставку краєзнавчих матеріалів — близько 3,5 тис. книжок, карт, фотографій, малюнків тощо. У підготовці її брав участь молодий бібліограф Федір Пилипович Максименко². На той час, правда, він уже був відомий як автор двох серйозних публікацій з історичної географії та краєзнавства: першого в літературі покажчика праць про Донбас (182 записи)³ та зведення відомостей про межі етнографічної території українського народу (у доданому списку літератури — 68 записів)⁴.

© С. І. Білокінь, 1991